

ՌԱՓԱՅԵԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ*)

Միրելի եղբայր Գէորգ.

Քու նախատական նամակը ստացայ. շնորհակալ եմ. երեք աւել լաւին արժանի չէի: Տաղարանը կ'ուղղեմ ինչպէս որ դու ցանկանում ես: Բուդաղեանի առաջ ինձ փոքր ինչ արդարացնելու համար՝ տնր, խնդրեմ, 50 հատ տաղարան և 200 հատ այրբենարան նորա Յովհաննէս եղբորը մօտ, որ այժմ յետ դարձաւ Մոսկով և կենում է ВЪ Д. 3-ей ГИМНАЗИИ: Տաղարանը կ'սես, այդտեղ ծախելու համար է, իսկ այրբենարանի մասին այս կ'աւելացնես (ի հարկէ պէտք է սուտ ասել) իբր թէ դու յանձնել էիր մի վաճառականի, որ Յաժտարխանի վրայով մտադիր էր Ղզլար չուելու, նորա ճանապարհորդութիւնը պատեհ և յաջողակ համարելով՝ յանձնեցիր (4 ամիս դորանից առաջ) 180 հատ այրբենարան Գրիգոր Բուդաղեանին հասցնել. բայց որովհետեւ այդ (ի հարկէ սուտ) ճանապարհորդը փոխել է իւր մտադրութիւնը Յաժտարխանի վրայով երթալը, ուրեմն մեր գրքերը Ղզլար են գնաղել. իսկ նոցա փոխարէն տալիս ես նորան այս 200 հատը, որ դու միջոց չ'ունենալով և իւր խոստմանը համեմատ (որ ինձ այս տեղ արաւ) պիտի հասնի նորա եղբորը Յաժտարխան: Իսկ Սալաթովից առ մի փոքրիկ ձեռագիր թէ՛ նա ստացել է բեզանից 400 հատ այրբենարան, որոնցից

*) Մեր նոր գրականութեան և հասարակութեան ինքնազիտակցութեան լիակատար պատմութիւնը գրելու համար դեռ պակասում են շատ և շատ նիւթեր, որոնց մէջ գործիչների մասնաւոր նամակները առաջնակարգ տեղ են բռնում: «Մուրճի» մէջ մենք արդէն տուել ենք Սեւի. Նազարեանի նամակները. այժմ տպում ենք Ռաֆայէլ Պապկանեանի նամակները իւր մտերիմ բարեկամներին՝ Գէորգ Քանանեանին և Մ. Թիմուրեանին: Նամակներից մի քանիսի վրայ չէ նշանակուած ժամանակը. սակայն դրանց բովանդակութիւնից դժուար չէ որոշել թէ բանաստեղծի կեանքի ձր շրջանից են: Ուղղագրութիւնը անփոփոխ է պահպանուած:

200-ը հասցնելու է բժիշկ Յովհաննէսեանին, իսկ միւս 200-ը Տէր Յովսէփեանին: Կարելի է որ այս կերպով յետ դարձնեմ Բուդաղեանի և Սանասարեանի հարկաւոր հաւատարմութիւնը: Քու նամակը տուի Բուդաղեանին. նա քեզ ուղարկեց, կարծեմ, նամակ: Զարմանում եմ ի՞նչպէս կորաւ 4-րորդ թուահամարը:

Գէորգ, ես մի բանից սաստիկ վախենում եմ. վա՛յ թէ այն մարդիկ, որոնք գալու են Ղզլարի գործի մասին՝ ուզեն ուրիշ ճամբով առաջ տանել իրանց քաղաքի գործը քանթէ պր. Ֆիդանեանը, այդ ժամանակ իմացած լինես որ Բուդաղեանը մեզ երկուսիս էլ սաստիկ խաբեքանքը պիտի կարծէ, և դարտակ գործերով պարապող: Ես վախենում եմ որ Ֆիդանեանը Մոսկովումը լինելով աւել նենգութիւն են գործածել քեզ հետ և դու այն չես հասկացել. այսինքն նոքա ուղացել են իմանալ՝ արդեօք հնար կ'այ մի օգնութիւն անելու. և երբ որ մեզանից դրական պատասխան ստացան՝ այն ժամանակ ինքեանք առանց կողմնակի մասնակցութեան ուղում են գործել: Մեզ համար այդ տեղումը ոչինչ ֆնաս չի կայ, մենք (գոնէ ես) շատ ուրախ եմ որ նոքա իւրեանց նպատակին հասնեն. բայց ամօթ, որ միջոցները միշտ խաբեքայական և նենգութեամբ է կատարում: Բուդաղեանը ահա ամբողջ ամիս է որ դէս ու դէն վազվզում է իմ յորդորանօք, որովհետեւ ես նորան նկարագրել եմ քեզ մի այնպիսի անձն, որի խօսքը սարի նման ամուր է. ուրեմն նա քեզ և քու խօսքին հաւատաց առաւել քան թէ բոլոր Ղզլարի հասարակութեանը. և ի՞նչ:

Ռափայէլ

1854 մայիսի 1 Ս. Պ. Բ.

Սիրելի եղբայր թիմուրեան.

Այս մօտ ժամանակներումս ես քեզ հինգ գիր եմ ուղարկել մին մինի քամակից, մեծ մասը եկաւորների ձեռքով. կարծում եմ որ անմիջապէս ամենն էլ ստացած պիտի լինիս, թէև նոցա կորուստը մեծ տխրութիւն չէր պատճառիլ ինձ բացի վերջինից, որ դու հինգշաբթի սուրհանդակով պիտի ստանայիր, եթէ մի տարաբաղդութիւն չի պատահել ճամբուն: Խնդրեմ շուտով միամտացնես ինձ՝ ստացմար արդեօք այն նամակը, ուղարկեցի՞ր հօրս մէջի ծրարած նամակը և ի՞նչ է քու ինձ տալու պատասխանդ: Ես երեւակայել չեմ կարող, որ ես մի բացասական, տխրալի պատասխան պիտի լսեմ քեզանից. վախենում եմ Պօղոսովի խանութ երթալ՝ չիլի քեզանից մի ինձ համար անհաճելի նամակ տան այնտեղ. այնքան աչքս

վախեցել է թմրեցուցիչ յոյսերից: Բայց միւս կողմից յոյսը, այս եզական իմ մխիթարիչը, ասում է, որ քեզ կարող էին հեղափոխեամբ օգնել Մ. Տ.-Մ. Ս. Գ. և այլն. վերջինին իմ միջնորդութեամբ նեղ օրումը դու ինքդ օգնել էիր անցեալ տարի, այդ լաւ միտս է: Անհամբերութեամբ սպասում եմ նամակդ, այնքան մեծ է անհամբերութիւնս, որ ոչ հանգիստ քնել եմ կարող, ոչ նստել, ոչ մտածել, ոչ խօսել. գրելի մասին էլ մի հարցնիլ. միայն քաշում եմ, քաշում եմ խիստ սաստիկ. ծանօթներս սկսել են վտարանքի մէջ ընկնել, որ ես թոքացաւ չի ստանամ: Ձեռն սխալել, որոնք ասել են քեզ որ ես նիհարացել եմ. միւս օր դերասանուհին էլ նոյնը ասաց. խեղճ կին, ինչպէս կարեկցում է ինձ, ինչպէս աշխատում է ամեն կերպով մխիթարել, ասես թէ հարազատ և սրտացաւ քոյրս է: Խնդրեմ և կրկին անգամ խնդրեմ, թէ չես ճարել այն պահանջած գումարս, որքան կարելի է աշխատէ, լարէ՝ ամեն զօրութիւնդ. յաջողութիւնիդ է կախած առաջիկայ տարուայ կորուստս. կամ օգտիւ՝ ի գործ դնելը: Մի՞թէ կարող եմ հանգիստ մնալ մի տեղ, երբ որ Համալսարանը իւր 12 առարկաներովը խղճմտանքի նման աչքիս առաջ կանգնած՝ ամեն վայրկեան շնչում է ալիանջիս. «Թանգ է օրդ, Թանգ է ժամդ, Թանգ է րոպէդ»: Միայն այժմ կարող եմ ասել. Աշխարք աչքիս սեցել է հոգիս մէջը դեցել է... Ինչպէս որ 3 տարի առաջ սիրահարի բերնով ասել էի: Թիմուրեան, Թիմուրեան, ճանաչեցի աշխարք, բայց ափսոս որ միայն սև կողմիցը, վարդը չի քաղած՝ չարաչար ծակծկեցի ձեռքս նորա փուշերովը: Մարդիկ, մարդիկ, քանիսլն արդեօք ինչպէս ինձ, փոխանակ մխիթարող բարեկամ անելու՝ ձեր սառուցի սրտով անհաշտ թշնամի էք դարձրել: Մի՞թէ այսուհետև յոյս պիտի ունենաք, որ ինձանից կարող է ձեր աչքը սրբող մարդ դուրս՝ գալ, կարող էք ինձ մեղադրել, եթէ ես երբ և իցէ դարձնեմ աչքս ձեր սովալլուկ, անտէրունջ որբուկներէն և այն չոր պատառ հացը, որ կ'աւելանայ սեղանիցս ես շուտով տամ բակիս շանը, քանթէ ձեր զաւակներուն՝ մի՞թէ ես, նաև ճանաչելով, խոստովանելով սրտումս ձեր անմեղութիւնը, այսուհետև պիտի պաշտպանեմ, ջատագովեմ ձեզ, ինչպէս որ առաջ: Աւազուտ տափից մի ըսպատէք հունձ. ձեր բարերարութիւնը ցանած չէ իմ սրտի մէջ, ուրեմն պտուղները քաղելու յոյս մի ունենաք: Ես դեռ ևս չէի տեսնուել Թամաճեանի հետ, որ նորա տուած պատասխանը կարդացի նամակումդ. էլ աւելորդ էր երթալ նրա մօտ այցելութեան համար. ցածահոգութիւն էր այդ իմ կարծիքով: Զարմանալի փարիսեցիութիւն, անօրինակ ստախօսութիւն, ով է

այն թշուառ անձը, որին որ Թամամշեանը (ինչպէս որ ինքը պարծանցել է քու առաջ) բարերարութիւն է արել, երջանկացրել է: Արդեօք իր սրտակից բարեկամներուն տուն հրաւիրելը և մեծրէն է համարում նա բարերարութիւն, թէ՛ այն է նորա բարերարութիւնը, որ 2 տարի առաջ մի շնարարոյ պոռնիկի տուեց (ի հարկէ ընդդէմ կամացը) մօտ 500 մանէթ որով իրօք կարող էր ապահովացնել (եթէ ոչ իմ) գոնէ մի հայ խեղճ երիտասարդի ապագայ վիճակը. բայց բացի այսպիսի բարերարութիւններէ նա ուրիշ բան չի և չի արել. Թողնենք այս տխրալի առարկան. առանց դորան էլ կարծեմ ես թիւնաւորել եմ քու ամեն մի բաղցր ժամը. փոքր խօսենք ուրիշ բանի վրայ: Մեր Նիկոլեան սիրահարուել է մի սիրուն կրթած աղջկայ վրայ. 6 ամիս է որ գնում գալիս էր նորա ծնողաց տունը ընդ պատրուակաւ, որ նորա մօրաքեռորդու հետ պարապում է, բայց արդեամբ նորա ականջին սիրոյ երգեր էր երգում: Երեկ չէ՞ մեկէլ օր (այսօր 19 է Յունիսի) իմ բարեկամի սիրական Լուիզ-Էմիլիան՝ անզգուշութեամբ սիրոյ նամակը թողել է բարձի վրայ, որ մայրը գտել է և կարդացել է: Հիմի դու կարող ես երևակայել մեր խղճուկ Նիկոլեայի դրութիւնը: Կասկած կայ որ նորան կ'արգելէին այն օրից ոտքը նորանց տուն դնել՝ ցածահոգի Հաւթմանը (դորա ընկերը) փոխանակ նոցա բարկութիւնը հանդարտացնելու՝ սկսել է աւել գրգռել՝ անուանելով խեղճին լիրբ, անզգամ և բողբարած: Բայց իր քան չարահոգի է, այնքան էլ յիմար է: Նիկոլեան ամեն օր ստանում է սիրականից մինը մինից աւել կրքալից նամակներ և փոխադարձը իմ օգնութեամբ ինքն էլ գրում է: Ես գտայ հրնար ծանօթանալու պարոն Էմիլեանի հետ և նորա բոլոր գերդաստանի՝ հէնց նորա համար որ բանը շուտացնենք. այս տարի սեպտեմբերին Նիկոլեան ուզում է տալ վերջի քննութիւնը և ճարտարապետ դուրս գալ. բայց որովհետեւ Լուիզայի անհոգի ծնօղքը և վատասիրտ մօրաքեռ որդին Վիկտոր Հաւթմանը ամենեւին լսել չեն ուզում այդպիսի բան, Նիկոլեան և Լուիզան երգում արին, որ հէնց առաջի դիպուածին փախչեն ինձ հետ միասին մերձակայ գիւղ և այնտեղ ամենից թաքուն պրտակուեն և յետ գան. ես պիտի լինեմ նոցա խաչեղբայրը. մեր հիմիկուայ մտադրութիւնը այս է. ինչ կ'լինի յետոյ՝ Աստուծոյ է միայն յայտնի. ես իմ կասկածներով և դիմադարձութիւններով չեմ ուզում խղճուկ սիրահարեալ զոյգերու սիրտը կոտրել, թող մխիթարուին իւրեանց համար. բայց պէտք է ասել քեզ, որ աղջիկը մի չնաշխարհիկ արարած է. հրեշտակի գեղեցկութիւն նորա յետին արժանաւորութիւնն է. ես դեռ ես չէի

տեսել դորա պէս միեւնոյն ժամանակ միասին իւր մէջ միաւորած կըթուծին, բարեւորութիւն, քնքուշութիւն և գեղեցկութիւն: Խեղճ Նիկողեան շատ տխուր է: Քեզ շատ և շատ բարեւ է անում. նմանապէս Վանիւշը, Ասատուրովը, Քանանեանցը: Քերորին մի շարաթ է որ չեմ տեսել: Նորերումս ծանօթացայ մի հայ երիտասարդի հետ, ազգանունը Հայկազեանց, Շուշեցի, տաք սրտով և ազգին սրտացաւ տղայ է: Գետափով անցնելիս պատահմամբ հանդիպեցայ Սուլիսանովի հետ. այնքան ուրախացայ, որ կարծես թէ երկար բացակայութիւնից յետ հարազատ եղբօրս տեսայ. տարի Ասատուրովի տուն և երկար խօսեցանք այնտեղ. բայց ափսոս որ ձեր մասին հետաքրքիր բաներ չէր պատմում: Շուտով գալու է: Մի անգամ ես էլ գնացի նորա մօտ Ասատուրովի հետ, բայց չի գտայ տանը. Յարսիլը-սելօ էր գնացել: Ինձանից շատ բարեւ Սիմեօնին, Քանանեանին, Քաւթարածէին, Գիւղեւեանին, Սուրենեանին և ամեն սիրելի ծանօթներուս:

Մնաս բարեւ: Քու Ռափայէլ

Իմ հասցէն այսուհետեւ այսպէս գրէ.

№ №

На Вознесенскомъ проспектъ, на Офицерской улицѣ, въ д. Бага, на квартирѣ переплетнаго мастера Паули. Въ собств. книж. рюки.

Մեր եկաւորները ուշացան: Ի՞նչ կ'ըշանակէ:

Եղբայր Գէորգ.

Մի շարաթ առաջ Սանասարեանը Մոսկովումն էր և ինձ բերեց բաւականին վատ լուր, այսինքն դու դեռ ևս չես տարել Խալաթովին այբբենարանները. Բուդաղեանը նմանապէս անբաւական է մեզանից, որ նորա եղբայրը տակաւին չի ստացել ոչ այբբենարանները և ոչ 10-10 հատ Գամառները. զարմանք բան: Խնդրեմ շուտով ուղղէ արած սխալը. այսինքն տար Խալաթովին 200 այբբենարան 40 կոպէկանոցից և հասցէն Տէր-Յովսէփեանի վրայ լինի. նմանապէս 300 հատ տուր նորան, և հասցէն լինի городскому лекарю Артемію Іоанесіани. նմանապէս Խալաթովին տուր 200 առաջի թուահամարից Գամառի որ Տէր-Յովսէփեանը ստանայ. մնացածները այս օրերը կ'ստանաս և հէնց նորա միջնորդութեամբ կ'ուղարկենք Թիֆլիզ: Ահա ուղարկում եմ տաղարաններ 2 կապոցքով, փոքրի մէջ 25 հատ է, այն դու կը ցրուես Մոսկովումը. միւսի մէջ կայ 30 հատ, այն կ'տաս Ивану Захарьевичу Будагову, живёт онъ въ д. 3-й

Гимназіи: Մանր տառերը պատրաստ է. 5 թուահամարումը կը տեսնես ատեն: Խնդրեմ շուտով ուղարկէ փող, խեղդվում եմ: Ֆիդանեանի այցելութեան տոմսակները պատրաստ է, 6 մանէթ ուղարկէ նոցա համար, որ ստանամ литографчикъ-ից: Ղզարի գործի մասին գտայ գործունեայ և հաւատարիմ մարդ, նա ուզում է իմանալ въ чемъ состоитъ ихъ просьба или требова- ние այդ պէտք է նա ունենայ և նմանապէս документы, на чемъ онъ могъ-бы основываться. և թնչ նշանակում էք վարձը: Առաջուանից ռվ պիտի անէ ծախսը. և այլն: Դիւլորիէն խնդ- րում է Ստեփաննոս Օրբէլեան պատմութիւնը Սիւնեաց. հար- ցուր Սուրինեանից՝ կմյ արդեօք այն Հաղարեան ձեմարանումը. և ինձ իմաց տուր: Պէտք է поддерживать ծանօթութիւնը Փա- րիզի հետ. Այվազովսիի խնդիրն էլ, եթէ հնար կայ՝ առաջա- ցուր այդ տեղ. պէտք է դրա հետ ևս գործ ունենայ: Իզմիրեանը за граница գնաց: Ես անհամբերութեամբ սպասում եմ քեզա- նից փող և այն խնդիրքներու կատարելը: Ես բառարան եմ պատրաստում:

24 Փետր.

Քու եղբայր Ռափայէլ

Սիրելի եղբայր՝ Գէորգ,

Ահաղարանդդ 'ի գուր են միանգամայն: Ֆակտը ես քեզ միշտ ասում եմ ինչպէս ֆակտ, իսկ յոյսը ես ընդունում եմ արդէն ինչպէս դիւրութեամբ կատարելի. ես թնչ եմ մեղաւոր որ մի քանի անպիտան անձինք, ինչպէս որ Մատթէոսը, Մսու- րը և այլն խափան են լինում ամեն բարի կատարման, բայց և այնպէս ես շարունակում եմ վարժապետութիւնը իշխան Բէհ- րութեանին, Արդութինսկիին, և ազնիւ Սմբատեանին և Ղու- ղանեանին. բայց վկայագիր վաղ կամ ուշ պէտք է: Պր. Շան- շիւսիւր չէ չի ասում բայց բանը էգուց միւս օրի է ձգում: Սա- նասարովին ժամուկը տեսայ: Առանձին բան չի խօսեց. շաբա- թուայ մէջ հրաւիրեց:

Ես քեզ 2 անգամ ուղարկել էի՝ այբբենարաններ թուով 700-ի մօտ. այժմ ես ուղարկում եմ 399: Խնդրեմ 150 հատ կապուտից և 30 հատ 30 կոպէկանոցից ուղարկես Յաշտար- խան Գրիգոր Բուզադովի վրայ. իսկ 100 կապուտից 75 *) 25 լաւից ուղարկես Նախիջևան մօրս վրայ: Օրաց

*) Այստեղ ձեռագիրը պատռուած է:

... նուժ է, Գամառը տպուեցաւ, կ'հրամայես ցրուել
 ... սենք, ինչպէս խօսք էինք տուել:

Ռափայէլ

Թիմուրեան,

Անցեալ նամակիդ պատասխանը երկու տողով գրել էի նախընթաց նամակումս, յուսալով որ այս անգամին աւել ընդարձակ կ'գրեմ. թէև այդ ուզում եմ այս բոպէիս քեզ հետ փոքր ինչ երկար խօսել, բայց որ մտիկ եմ անում թղթիս վերայ՝ տեսնում եմ որ անհնարին է այդ. ուրեմն կամայ ակամայ պիտի խօսիմ լակօնիկաբար^{*)}: Այս ոտանաւորը, որ քեզ կը տայ Անանեան—Վարդանի թաղումը—ես վաղուց յօրինել էի երևակայութեան միայն թէ յարմար ժամանակ չէի գտնում թղթի աւանդելու, որ վերջապէս կատարեցի. թէև այն չի յայտնեցի ինչ որ ուզում էի, գէթ ոչ այն աստիճանի ազդու Նիւթը միանգամայն շինովի է. ոչ մի պատմաբան, նաև Նղիշէն չի գրել նորա (Վարդանի) յուղարկաւորութիւնը. մեզ յայտնի չէ այն ժամանակուայ ծէսը. ևս առաւել անկելոցն ի պատերազմի. պէտք էր ստեղծել Դարձեալ չգիտեմ թաղման ժամանակ կայի՞ն արդեօք կնանիք. արդեօք Աւարայրումը թաղեցին նորան թէ տարին նորան կալուածք կամ մի որոշ տեղ. ես թաղում եմ նորան Աւարայրի դաշտումը. վրան սուգ անել եմ տալիս նորա կնկան ու աղջկան և զինուորներին, որ ամենը միասին առած լաւպատկեր է. բայց այժմ այսքանով բաւականացիր:

Փող չի կայ, բանս չի յաւաշանում. 6 հատ նոր գիրք ունիմ տպելու ամեն կերպով պատրաստ և չեմ կարող բան սկսել. վաճ ինձ: Հանգամանքս դառն է: Խնձ ստիպում են ուսանող լիւնել և ոչ ազատ լսող, թէ չէ դուրս արի, ասում են պէտք է ուսանողի շոր կարել, որ քիչ քիչ 70 մանէթ կ'ստի: Այս նոր օրէնքն էլ իմ տարաբաղդութիւնից դուրս եկաւ գլխիս վրայ:

Մնամ թշուառ բարեկամ քո Ռափայէլ:

Ազնուահոգի բարեկամ Գևորգ.

Մի մեղադրիլ ինձ, որ քեզ առանձին թղթի վրայ չեմ գրում նամակ. ձեռումս 10 կոպէկից աւել չունիմ. բայց թէ փոքր ինչ թուղթ աւելացնեմ՝ ծրարի մէջ՝ գուցէ նշանակածից

*) Այս և յաջորդ նամակը գրուած են մի փոքրիկ կտոր թղթի երկու երեսների վրայ: Ծ. իմք.

ծանր գայ՝ այդ պատճառով տնտեսութիւն եմ անում: Արժանի է արդեօք քեզ այս ոտանաւորը որ ես համարձակեցայ քեզ նուիրել: չի՞ խրտնացնիլ արդեօք քու լսողութիւնը, որ սովոր է նիրհել Շիլլէի դաշն հնչիւններով: Եթէ լինէր դա խմորումս մտաց կամ պտուղ դատարկութեան սրտի կամ արդիւնք անքուն գիշերոյ՝ այն ժամանակ ես իհարկէ քեզ կ'վիրաւորէի դորանով, բայց այդ իմ հոգուս խորհրդի հոսումն է, ուստի արժանի քու բարեկամութեանը:—Գործերս կանգնել է. բան չի յառաջանում: Ես միանգամայն սառած մնացել եմ: Երբ որ մեր աշխատանքը արդիւնք չի բերում, մենք միանգամայն կորցնում ենք մարմնոյ և հոգւոյ զօրութիւնը: Գոնէ ձեր նամակներումը պիտի գտնէի ես այս ժամանակներումս, փոքր ինչ մը խիթարութիւն: Բայց դուք ինչպէս ժրջան ուսանողներ՝ չէք արժանացնում ինձ մի տող նամակ: Զ օր առաջ սուրհանդակով ուղարկել էի ձեզ նամակ: Մնաք բարև:

Բարեացակամ եղբայր քո

Ռափայէլ

Հնա, հնա, սիրական Գէորգ, թէ որ մինի անիւր կանգնել է՝ մարդկային կարողութիւնը թոյլ է տալ նորան նոր շարժումն, մինչև որ պատահմունքը կամ բաղդը կամ վերին խնամքը (որը ուզես հասկացիր) չի բարեհաճէ ձգել իր դանդաղ ձեռքը դէպի նորան. միանգամայն այսպէս իմացիր և մեր ձեռնարկութիւնը՝ մենք չունինք բարի կամք և միևնոյն ժամանակ հաստատ և անվրդով, մենք չունինք անշեղելի եռանդ դէպի մեր ձեռնարկութիւնը, մենք չենք հասկանում մեր ազգի կարիքը և պատրաստ չենք լքցնել նորա պակասութիւնները՝ իսկ մեզանից խելով և մեզ զրկելով կարևորից. և թէ՛ մեր ամեն աշխատութիւնը 'ի դերև է ելնում մենք մնում ենք ամեն կողմանէ անօգնական, ենթարկուած ամեն կերպ անբաւականութեան, առարկայ ա-մեն չարամիտ մարդկերանց առարկայ բամբասանքին. թէ գործունեայ ենք, թէ անգործ, թէ խօսում ենք, թէ լռած՝ ողջը մին է՝ մարդիկ մեր ամեն քայլը իրանց կերպի են հասկանում, մեզ փաթաթել են իրանց կոպիտ նախապաշարմանց և չարակամութեան ուղեւորով՝ ոչ մօտենալ են թուշնում իրանց, ոչ հեռանալ նոցանից: Գնա՛ ու այնուհետև, բան յառաջացուի. քար լինէր, կ'ճաքէր, ուր մնաց մեզ պէս անպաշտպան առկա-խեալ էակը:

Ստացա՞ք Գ. Քաթիպաները. նոցանից առաջ մի օրով մի նամակ էի գրել՝ իբրև կարապետ: Ինչպէս տեսնում ես այս

Թուահամարը շատ գերազանց է առաջինից. բայց այստեղ էլ բամբաստում են, 'ի հարկէ, ասում են 6 ամիսը մի փոքրիկ տեւորը լոյս տալը դժուար չէ. բայց ինքեանք մինչև 45 ամաց հասակը չեն յանդգնիլ 6 տող բան ոչ թէ տպել, այլ գրել. չեն ուզում լսել կամ հասկանալ մեր կամ աւել մօտ՝ իմ շարժառիթները, ինչու այսպէս արի և ոչ այլ ազգ. ինչպէս ասացի՝ նոցա համար լաւ է բանի վատ կողմը տեսնել, քան թէ լաւ. ինչ դարմանք, եթէ մեր աշխատութեան ուշանալը նոցա աւել բերկրաւի է, քան թէ՝ տխրելի: Ես քեզ խնդրեմ, ինչպէս առաջ գրէ ինձ քո Թիմուրեանի նկատմունքները վատ կողմից, որ միւս անգամ այդ պակասութիւններից զգուշանում. նմանապէս գրէ այն ինչ կը խօսեն (եթէ կ'արժանացնեն խօսելու նոցա վրայ) մենք կը նմանենք այն մեղուին, որ ամեն ծագկից մի լաւ բան քաղում է՝ թոյնը և աղտը մէջը թողնելով:

Տպուեցաւ մեր գրքոյկը Ֆոիդրիքսօնի տպարանումը և այդպէս կ'շարունակուի՝ մինչև դուրս գայ հրաման մեր անուամբ. ես նոցա հետ օրինաւոր պայման կապեցի, որ 2 շաբաթը մի թերթ կարողանայ դուրս տալ. ուրեմն քու ցանկացած սխտեմային այժմ մենք կարող ենք հետեւել. բայց թէ (լաւ իմացիր) մեզ անակնկալ օգնութեան չի դայ ուստիք, կամ մեր գրքոյկները հաւաստի և շուտ չի ծախուի՝ տառերս կ'կորչեն պայմանի զօրութեամբ, ուրեմն դու քու անելուդ արան, եթէ Իզմիրովը գայ այդտեղ (պատճառ որ շուտով գալու է) այն մասին անպատճառ խօսիր, թէ չէ ուրիշ բան չի օգնիլ, թէկուզ քարը տռաքի:

Վարդանը ամենը հարցնում են. Վանիւշը ովին ասես պատմել է. հիմի իմ գլոխս հոտացնում են անցնող դարձողը. ուղարկում եմ քեզ 66 տող բան, բայց խնդրեմ առաջինները, այսինքն մինչև այստեղ գրածս յետ ուղարկես, կարելի է շուտով աւարտեմ և տպեմ. Վանիւշը միտք ունի նոցա համար 4 կամ 5 վիմատիպ պատկերներ շինել:—Սուլթան Շահը կարծեմ մոռացել է հօրեղբօրը ցոյց տալ ստորագրութեան թերթը. միտը ձգիր, որովհետեւ ես այս շաբաթ նոցա համար թուխտ առի և միտք ունիմ իսկոյն 2 Թուահամարից յետ տպել սկսել: Նմանապէս ասան Սուլթան Շահին, որ գրէ այստեղ, որ ինձ տան նորա 6 լեզուի խօսակցութիւնը. նոցա այն պէտք չէ, ինձ շատ պէտք է: Պոսպիսի համար բան չեն գրում, ինչ եղաւ:

Քերորը քեզանից նամակ է սպասում, բարև է անում. նմանապէս Վանիւշը, Նիկողեան, Իզմիրովը, Ոսկանը, Քաթան-

եանը *) և կինը նորա: Ինձանից բարև արա առ հասարակ ամենին, ծոյլ Սիմէօնին մանաւանդ:

Նղրայր Թիմուրեան, **)

Ես քու նամակիդ պատասխանը ուշացրի. պատճառը ծուլութիւն չէր, ինչպէս և քու նամակի ուշանալը ես չեմ համարձակիլ ծուլութեան հետեանք կարծել: Ուրախ եմ որ շուտ կ'աւարտես վերջի քննութիւնդ և գուցէ շուտով կը տեսնուինք: Ես հաստատ միտքս դրել եմ բարեկենդանին գալ ձեզ այցելութեան 3 կամ 4 օրուայ. կ'գայ կարելի է Թրիֆանոֆէ էլ, բայց այդ կախած են զանազան յաջողակ դիպուածներէց: Ո՛րքան ձանձրացել եմ իմ դրութիւնից՝ միայն Աստուծոյ է յայտնի, թէ՛ն՝ դուք շատ անգամ նոյնը գրում էք ինձ, բայց ինչ կուզէ լինի՝ դուք պատած էք գոնէ այնպիսի մարդիկներով, որոնց հետ միշտ կարող էք փոփոխուել ուրախ և տխրալի զգացմունքներով: Բայց ես, իմ պարզ ընութիւնովս, աշխարի պայմաններով եղբայրակամ՝ շատ ու շատ անգամ ստիպուած եմ դերասանի դիմակ հագած երեսիս՝ շարժիլ և խօսիլ ինձ պատած հոգիների հետ. դժուար է այս հասակումը և այս գաղափարներով փոխուել ինձ. և եթէ ես ձեզ գրում եմ՝ թէ ձեր գրութիւնն է և ձեր յիշատակը ինձ ոգևորող և պահպանողը, դուք կարող էք քօմպլիմէնթ համարել, այն ինչ այդ իմ բացասիրտ խոստովանանքն է: Բարև են անում քեզ Վանիւշը և Նիկոլեան:

Բարև՝ արա սարկաւազին, Տէր Յարութիւն Մսերին
Քու հոգեհարազատ, Ռափայէլից

Ս.-Պ. Բուրգ 25

Սիրելի Գևորգ

Քու 9-ին մարտի գրած գիրը, ուղարկած 30 մանէթը և Կուզէնի շարադրութիւնը ստացայ ն. ամսոյ 15-ին. միւս օր գըրեցի պատասխանը և որքան կարողացայ արդարացուցի ինքըս ինձի քու առաջ և կարծեմ որ հիմի դու միանգամայն միամիտ ես իմ մոտին, և քու կասկածները և մեղադրանքը իմ նկատմամբ միանգամայն ի գուր էին: Զի մնալով քու պատասխանին և գտնելով յաջողակ դիպուած՝ ուղարկում եմ և այս նամակը, որ դու կ'ստանաս իմ ծանօթ և քեզ անծանօթ Ասատուրովից, որի հետ դու գըր-

*) Անընթեռնելի:

**) Նամակի միենոյն թղթի վրայ

խացաւութիւն կ'անես ուղարկել ինձ նամակ և այն քու տետրակները (Բէլլինսկիի) որ ես անցեալ նամակումս խնդրել էի քեզանից: Կուզէնի գեղեցիկ շարադրութիւնը կարդացի, թէ կ'ուզես իմանալ՝ նաև հաւանեցայ, բայց պէտք է խոստովանիմ որ նա չի կարողացաւ լցնել և յագեցնել իմ կարօտութիւնը. շատ, չափազանց շատ աւելորդ է ասած, բայց աւել շատ՝ ասած չէ մէջը: Գուցէ դու կ'ուզէիր, որ ես քեզ իսկոյն յետ դարձնէի, բայց ես միտք ունենալով մի քանի քաղուածքներ անել մէջից՝ թողի առ ժամանակ մի մօտս, բայց դու միամիտ եղիր, առաջի յաջողակ դիպուածին կ'ուղարկեմ:

Աւելորդ եմ համարում օրագրի վրայ խօսել (որ արդէն մօտ է տպուելու), որովհետև անցեալ նամակումս խիստ ընդարձակ խօսել էի նորա մասին. միայն խնդրեմ (թէ և դուք խնդրելու պէտք է չի սպասէք) ձեր պարապ ժամերից մի քանիսը նուիրէք մեր նուիրական աշխատութեանը. բայց միանգամայն այն կանոններով, որ դու արդէն գիտես իմ նամակի զօրութեամբ:

Բարև կ'անես ինձանից ամենին, որոնց համար իմ յիշատակը թանկ է:

Նրկորդ, Երրորդ և չորրորդ անգամ ասում եմ, որ քու նամակի վերջի տողերը միանգամայն անտեղի և անհիմն էին. առանց շողոքորթութեան եմ ասում՝ ես չէի կարող քամահել այն մարդը, որի յիշատակը և սեպհական և հազուադիւտ արժանաւորութիւնները ես միշտ թանկ գին դրել եմ. ես այժմ առաւել քան թէ մի ուրիշ ժամանակ զգում եմ քեզ պէս բարեմիտ հայ պատանիից զրկուելս: Դորանից յետոյ՝ կարճով էի ես որևիցէ կերպով վիրաւորել քեզ:

Մ'նամ միշտ բարեացակամ եղբայր քու

Ռ. Պատկանեան:

Его Благородію
Студенту Им. Московскаго Университета
Георгіу Кананову

Սիրելի եղբայր և բարեկամ Գէորգ:

Նախընթաց նամակիս պարունակութիւնը աւել քեզ անհանգստացրած պիտի լինի, քան թէ միամտացրած, պատճառ որ՝ ես յիշել էի այնտեղ մի ապագայ ձևոնարկութեանս վրայ, որ մեզ ամենիս համար չափազանց ուրախալի պիտի լինէր, որովհետև այն այժմ գաղտնիք չէ՝ ուրեմն ես արձակ համար-

ձակ կարող եմ հաղորդել ձեզ իմ ուրախութիւնը: Նիկողայ Տրիֆանովը իւր գումարից զոհեց մօտ 1500 մանէթ Հայոց տը-
պարան բանալու համար Պետերբուրգումը. դնեց 25 փութ տառ
Գաղղիացի Ռեվիլիօնից՝ որ խիստ գեղեցիկ է և եթէ ինձ հար-
ցնէք՝ դեռ ոչ մի տեղ դրա նմանը չի կայ. իւրաքանչիւր փու-
թը արժէ 22 մանէթ, կ'նշանակէ միայն տառերու համար մըր-
սեց 650 մանէթ. մօտ 150 մանէթի դնեց զանազան տպարանի
զարդեր. առաւ թուղթ և ուրիշ հարկաւոր բաներ 200 մանէ-
թի. Անգլիայից ապսպրեց թափցու երկաթէ մամուլ, որ նմա-
նապէս արժան չի նստիլ՝ խիստ սակաւից 450 մանէթ. և այս
ամենը ոչ այն յուսով, որ մեծ տոկոսներ ստանայ, ոչ, այլ մի-
այն ինձ զբաղելու և մխիթարելու համար, որովհետեւ՝ յայտնի
կերպով ես հրաժարուում էի նորանից օգնութիւն ստանալ. այն-
ինչ այժմ ունիմ միջոց առանց ցածանալու թեթևացնել
իմ հանգամանքը: Ինչպէս է երևում քեզ այս գործը: Հիմի
խնդրեքը (որ ես գլխաւորն եմ համարում) անձ ինչու՞ն է կա-
ացած. թէ և նա պատրաստ է իմ ամեն առաջարկած գրքերը ձրի
տպել, բայց ես այնքան չեմ յիմարանալ, որ նորան այդ ծան-
րութեանը տակ ձգեմ. նա պիտի վարձէ առաջի անգամ գոնէ
երկու գրաշար, ինը շարող, միւսը ցրուող. դորա համար ամ-
սէնը բաւական չէ 40 մանէթ. այդ անյարմարութիւնը տեսնե-
լով՝ ես առաջարկեցի նորան թերթի գլուխ 25 մանէթ, որ ինձ
համար աւել ձեռնտու է, քան թէ գիտութեանց ճեմարանումը
տպել, ուր առին ինձանից գրեթէ նոյնքան՝ այն բացա-
ռութեամբ, որ գրեթէ ամբողջ գիրքը ես մենակ շարեցի՝ ինչ-
պէս հասարակ վարձկան: Ուրեմն միջոցն յարմարութիւններ
ունինք այժմ մեր ազնիւ մտածմունքը էացնելու. և ասես թէ
վերին նախախնամութիւնը ամեն հնարքը և միջոցը գործ է
դնում՝ զգալի կերպով մեզ օգնելու: Այդ գործումը Տրիֆանովը
ցոյց տուեց մի այնպիսի հազուագիւտ ազնուութիւն, որ չէր
կարելի սպասել նաև մեր մինչև երկինք բարձրացրած մեկե-
նաներից: Պր. Լադաբեանք մի գոշ դուրս չեն հանիլ իրանց
զրպանից, եթէ վստահ չլինին, որ այդ նոր խոնակ պիտի լինի
նոցա կուռքի—սնամիառութեանը—առաջ. այն ինչ այս ազնիւ
երիտասարդը առանց մի ակնկալութեան իւր աննախանձիկ
գումարից հանեց այդ նշանաւոր մասը, որ կարող էր գործ դը-
նել աւել ճշգրիտ ձեռնարկութեան: Այս տարի ուզում էր քա-
րէ տուն գնել և չը դնեց. Թնչ կ'ասես: Ուրեմն, եղբայրներ,
եթէ դուք զգում էք այդ գործի օգտաւէտութիւնը, պիտի որ-
քան կարող էք՝ աշխատիք փոքր ինչ նպաստ հասցնել կամ մի-
ջոց լինիք նորա յառաջադիմութեան. միշտ ներող գտնուէք պա-
ֆետուար, 1905.

կասութիւններու (սիւ կատարեալ է) և քաջալերէք գործով և խօսքով: Վարդը չի ծլիլ, ծաղկիլ և քաղցր հոտ տարածիլ իւր չորս կողմը, եթէ նորան չի գուրգուրէ մեղմիկ գեփիւռը, չի տաքացնէ ոսկի արեւը և չի զովացնէ երկնից ցօղը. մարդս էլ այդպէս է. բայց և այնպէս գտնուեցան մեր ազգակիցներէց Պետրբուրգումը, որոնք սկսեցին տարածել սուտ-մուտ մտացածին բաներ, որոնք կարող էին միանգամայն վհատացնել խեղճ պատանիին, եթէ նա այնքան մեծահոգութիւն և ներողամտութիւն չունենար. բայց եթէ միեւնոյնը ամեն օր և ամեն տեղից կ'ընդհատէ՝ քաջն էլ կը ճաքի, ոչ թէ մարդուս սիրտը և համբերութիւնը: Այժմ ես տպելու եմ Գ. Ք. Ձ թուահամարը. եթէ կարող էք՝ շտապեցէ՛ք ուղարկել առձեռն պատրաստ փողը, որ ստացաք 1 թուահամարից: Նմանապէս խօսեցէք պր. Սանասարովի հետ տաղարանի մասին, որի պայմանները քանիցս անգամ գրել եմ թիմուրեանին և Անանիային: Մի՛ յետաձգիք, այդպէսով բան չի յառաջանալ: Անանիան ինձ գրել էր, որ «Վարդանի թաղումը» կորցրել էք, ահա՛ ուղարկում եմ ձեզ, փոքր ինչ նոր աւելացրած վրան. չեմ ուզում շուտով աւարտ տալ ինչու որ՝ ամեն օր նոր նոր միտքեր են գալիս աւել ընտիր, աւել գեղեցիկ. թէև ամբողջը պատրաստ է երեսակայութեանս, բայց յայտնելու կերպը, պատկերները՝ ըոպէից ըոպէ փոխփոխւում են. Սստուած տայ, որ մի սիրուն պօէմա դուրս գայ դժբանից: Քերտերին վաղուց է չեմ տեսնում. հայերից միանգամայն կտրել եմ ոտս. փոքր ինչ մխիթարութիւն եմ գտնում մաղամ Աստաֆիեւայի, Տրիֆանովի և նորա քրոջ կենակցութեանը մէջ. սովորական լեզուն գաղղիներէն և գերմաններէն է. ես էլ կտրառում եմ կարողութեանս չափ: Միրզոյեովը հետս խիստ անազնիւ վարւում է, ես նորանից միանգամայն ձեռ վեր կառնեմ, եթէ առյապաջ այդպէս շարունակուի:

Անցեալ անգամ ես քեզ գրել էի ջու, Սիմեօնի և Մնացականի Պետերբուրգ գալու մասին. դու մինչև այսօր բան չես գրում. եթէ մի բան գրես էլ՝ հաւաստի եմ, որ այդ պիտի լինի մի բացասական պատասխան, փողի կարօտութիւն կամ մի ուրիշ դուրս նման աննշան բան. եթէ կարող էք՝ յաղթեցէք այդ արգելքը և շտապեցէ՛ք գալու. մենք շատ բան կարող ենք միմեանց նամակով յայտնել, բայց շատ բան միանգամայն անհնարին է՝ թէև ունենայինք բարի ցանկութիւն կատարելու այդ բայց խնդրում եմ քեզանից՝ շուտով գրէ պատասխանը, որով-

հետև այն ստացածով, պիտի սկսեմ գործը: Մնացականին, Սիմեոնին, Քաւթարածէին, և ամենուն շատ շատ բարև:

Մնամ միշտ սերտ բարեկամ քո

Ռափայէլ Պատկանեան

1855 Նոյ. 14.

Ս.-Պ.-Բուրգ:

Ամենասիրելի եղբայր,

Այս անգամին ես մի կողմ թողած մեր ընդհանուր յարաբերութիւնը՝ խնդրում եմ կարեկցութիւնդ դարձնես դէպի այս հայ պատանին, որ կանգնած է առաջդ: Այս տղան թիֆլիզից եկել էր մայրաքաղաքս որ մէկ ուսումնարան մտնէ. բայց եկած չեկած ընկել է այնպիսի շրջան, ուր անհնարին էր մէկ բարի նպատակի հասնելու: Բայց այսպիսի անցքերը որովհետև ստէպ ստէպ են պատահում, ուրեմն քեզ մի ըստ միով մեկնելն միանգամայն աւելորդ է: Այժմ մենք՝ այսինքն Ղօրղանեանը և ես բարի համարեցինք ուղարկել այս երիտասարդին քու բարի հոգացողութեանը, վստահ գտնով որ դու՝ կ'արդարացնես մեր ակընկալութիւնը և այս տղի բարի դիտաւորութիւնը, յանուն որոյ թողել է իւր մայրենի երկիրը և եկել է օտարութեան մէջ պանդխտելու: Չգիտեմ, պէտք է քեզ խնդրել, թէ ոչ, որ դու ջերմ եռանդով ձեռքդ առնուիր դորա ապագայ վիճակը բարւոքելու. տեսնում ես առաջիկ հայ երիտասարդ, որ եթէ ընկնի բարի մարդու ձեռք՝ անշուշտ բարի մարդ է դառնալու ժամանակաւ, իսկ եթէ... յուսամ, որ փնացածը քեզ շատ լաւ է յայտնի: Եթէ քեզ հետ բնակուելը անյարմար ես համարում, գոնէ պահ տուր բարի մարդու ձեռք. դա (ինչպէս կարծում եմ) տարեկան հինգ հարիւր ոտւրլի ունի եկամուտը, ուրեմն եթէ փոքր ինչ կարեկցութիւն ցոյց տաք՝ տղան միանգամայն երախտագէտ է լինելու իւր բոլոր կեանքի ժամանակ:

Իզմիրեանցն շուտով (այս 10 օրից) կուգայ տեղդ. այժմ նա թվերումն է: Ինձնից շատ բարև ամենին: Ղօրղանեանը շատ բարև է անում:

Մի մոռանար քեզ միշտ սիրող Ռափայէլին

Մարտի 2—

Սիրելի եղբայր Թիմուրեան,

Քու լուրթիւնը օրից օր ինձ հէ թէ զարմացնում կամ տխրացնում է, այլ մի կերպ անմեկնելի զգացմանց մէջ է ձգում

որ իւր մէջ խառը պարունակում է տաղտկութիւն, յուսահատութիւն, վհատութիւն և դոցա նման անպիտան բաներ. ստոյգըն էլ պէտք է ասել, որ քու արարմունքը փոքր ինչ աններելի է. բայց ես ըստ հին սովորութեանս առաջուանից արդարացնում եմ քեզ, պատճառ բերելով, որ անհնարին բան է որ մի շարժառիթ ունեցած չլինիս գիրդ ուշացնելու:

Ինձ վրայ ոչինչ բան չեմ գրում. այս 3 ամսուայ հանգամանքս Անանեային լաւ յայտնի է. նա կը պատմէ քեզ մանրամասնաբար. բայց ինչ որ այսուհետեւ կ'պատահի հետո, անշուշտ իմացում-կ'տամ իւր ժամանակին:

Ձ տետրը Գ. Ք. պատրաստ է տիպ մտնելու, այսինքն շարուած և ուղղած է: Տաղարանի տպուելու ուշացաւ: Ուղարկում եմ քեզ իմ ձեռագիր տաղարանը. փոքր ինչ բան աւելացրի մէջը. ֆիացածները ցրուած են:

Անանիայի գնալը ինձ խիստ տխրացնում է. բաւականին քաղցր բոպէսներ անց-կացրի նրա հետ այս 2 ամսուայ միջոցում:

Նամակս կարճ է. թէև գրելու շատ բան կայ, բայց սիրտըս լքցուած է. ամեն կերպ անբաւականութիւններ չորս կողմիցս պատել են ինձ. միայն Նիկոլայի բարեկամութիւնն է մխիթարում ինձ այս նեղ հանգամանաց մէջ: Ձմեռը սպասում եմ քեզ. ինքս խոստացել եմ Ձ ամսից կարճ ժամանակով գալ:

Ս.-Պ.-Բ. 1855. օգ. 31. Ֆինս բարև:

Ռափայէլ Պատկանեան:

Ազնուահոգի բարեկամ Քանանեան,

Քու նամակները ինչպէս միշտ նոյնպէս և այժմ իմ հոգւոյ մէջ անմեկնելի մխիթարար զգացմունք թափեց, ոչ թէ այն նիւթական օգուտների յոյսը, ոչ. այլ այն մարդասիրական կարեկցութիւնը, որ ես վաղուց նկատում եմ քու մէջ դէպի ինձ. շնորհակալ եմ. սրտանց զգում եմ, ինչպէս քու բնածին ազնիւ բարեսրտութիւնը, այնպէս և հազուագիւտ անկեղծութիւնը: Քու առաջարկութիւնը յանձն-կ'առնում, եթէ իմ անձնասիրութիւնը չի խայթուիլ նորանով. եթէ օգնութիւն է, բարի է. եթէ ողորդութիւն՝ ես մուրացկան չեմ, այլ միայն չքաւոր: Եթէ ես քեզ համար թանգ եմ, ուրեմն յուսով եմ որ դու ինձ ամօթի մէջ չես ձգիլ: Թողնենք այս:

Քու իլլիզդիաները արտաքոյ քու կարծեացը, ինձ խիստ ցովորական և հնարաւոր, և եթէ կամենում ես—կարեւոր երեւեսան. Գ. Ք. պիտի լինի ճիշտ պարբերական. պիտի ունենայ

արդիւնք. պիտի լինի պատճառ մեծ հետեւանքներու. մէկ խօսքով մեր՝ (էն գիշերուայ) խորհուրդը չի պիտի ունայն անցնի. ես ինչպէս ասել եմ քեզ, պատրաստ եմ ամեն կերպ առաջարկութիւններուն, որոնց հետեւանքը մեր ազգի օգուտը կ'լինի. մեղք է ասելը, որ իմ մէջ չի կայ էներգիա. ուրեմն ամեն բանին ես ջերմութեամբ ձեռնամուխ եմ լինում, և եթէ թուաւորում եմ ժամանակ առ ժամանակ, պատճառը, հաւատացիր, ես չեմ:

Ունիմ ես էլ ունիմ պոօօէկտներ, որոնք միայն իմ մէջ են: Որովհետեւ դու քուները ինձ յայտնեցիր, ես յանցանք կ'համարէի իմերը քեզանից թագցնել: Ապագայ պլանները փոքր ինչ յետոյ կ'յայտնեմ. աւել յօտինը և ներկան անս համառօտ կ'աշխատեմ յայտնել, մանաւանդ զքու աշխատութիւնների դիպուածով. Գ. Ք. անպատճառ պիտի ունենայ ուղղութիւն ներքին պարունակութեան կողմանէ. նա պիտի լինի մեր օրերու, սեպհական մեր կարծիքների և մեր նուիրական խորհուրդների արձագանքը. նորա կարդացողները թող չի գտնեն մէջը այնպիսի հատուածներ, որոնք կարող են պատճառ լինել Հային անդորր կենցաղ սիրող լինել. թող չի անեն նոցա կրօնասէր քրիստոնեայ, զաւակասէր կամ ընտանեւէր ծնող, այլ ամեն մի դորա մէջ պարունակած յօդուածը թող կարողանայ արծարծել նոցա սրտի մէջ, եթէ ոչ ուղղակի կերպով հայրենասիրութիւնը, գոնէ թող յիշեցնեն սոցա նոցա կողքրած երջանկութիւնը. թող կամաց կամաց սովորի պաղ արիւն նայել այն մահուան վրայ, որ նա կարող է ստանալ զոհելով անձը ազգի ազատութեանը. մէկ խօսքով՝ այն ամեն զգացմունքները, որոնք խորը տպաւորուել են մեր մէջ, որ մենք չենք համարձակում հրապարակաւ քարոզել և որն որ Հային ըստ մեծի մասին անյայտ է, թող անզգամ կերպով սերմանուի նոցա սրտի և հոգւոյ մէջ: Ուստի՝ մենք պիտի աշխատենք մուծանել Գ. Ք.ի մէջ վարք երևելի արանց՝ ինչպէս որ էին Գուտաւ Աղօլֆը, Վիլգէլմ Թէլը, Բօցարիսը, Դիմիտրի Դօնսկոյը, Լէոնիդը և շատ ուրիշները, որոնք փառք են իրանց հայրենեաց: Ընդհակառակն եթէ մենք կ'տեղաւորենք այնպիսի շարադրութիւններ, ուրտեղ որ ապրտամբութիւնը (ազգասիրական) համարվում է յանցանք, կ'սովորացնենք Հային խաղաղ, առտնին կեանք վայելել՝ այն ժամանակ ինչի՞ պիտի նմանին նոքա. ոչ ապաքէն այն ատելի հայերուն, որոնցմով առատ են, մանաւանդ ներկայ դարումս, Մուկով, Պետրբուրգ, Ղզլար, Յաշտարխան: Իմ կարծիքով աւել լաւ է նկարագրել ապստամբ աւազակների կեանքը, զորօրինակ Պուգաչովի, Ստենկա-Ռազինի, Օտրէպիեվի՝ քան թէ գերմա-

նական կեանքից առած մեղր ու կարագով ծեփած և սերով
 կռկած էռնէստներու, վոյդէմառներու և Դիւվալյներու: Եր-
 գերս թող պարունակեն իրանց մէջ յուսահատութիւն, կասկա-
 ծանք (սկեպտիցիզմ), կեանքից զզվումն՝ քան թէ բնութեան և
 Աստուծոյ ողորմութիւնը, բարոյականութեան յաղթանակը:
 Թող հայ աղջիկը սիրէ քաջութիւն, քան թէ բարոյական առա-
 քնութիւն, սե և խուճուճիկ մագեր, զգայուն հոգի, տոբոտ
 (страстный) աչքեր, քանթէ փայլուն ուսադէրներ, հարուստ կամ
 աստիճանաւոր փեսայ: Գիտեմ՝ մեզ կ'հայոյեն, անբարոյական
 կ'անուանեն, խելացնոր կ'կարծեն, բայց մինք եթէ չի հառ-
 նենք էլ մեր նպատակին, գոնէ կ'մօտենանք. հնարը չի կայ,
 որ հետեողներ չունենանք: Տեսմը, ուրեմն, իմ օղակաւոյց
 ամրոցները աւել խելացնոր են, քան թէ քունները: Եթէ երեք
 հոգի ինձ համաձայնել են, կարեկից են եղել կարդալով Ազգա-
 սէրը, հայ և հայութիւնը, Արաքսի արտասունքը, Հայրենիքը,
 Օրօրոցի երգը Հայաստանին՝ ես կիսով չափ հասել եմ նպա-
 տակիս: Բայց քանի՞սը արդեօք կան, որոնք համարում են ինձ
 ապտամբ, ազատախօս, ֆէասակար, շառլատան, գուցէ 1=1000
 բայց ես չեմ վհատում: Այս է ներկայ ժամանակումս կատարե-
 լի պլաններս: Այժմ խօսենք նոցա վրայ, որոնք ապագայումը
 պիտի կատարուեն: Նախ և առաջ մենք պիտի ունենանք սեպհա-
 կան և անկախ տպարան, այդ կարեւոր է: Ի՞նչպէս. ահա ինչպէս:
 Ես խնդրեցի հօրս, որ նա ուղարկէ ինձ իւր 3 ձև գեղեցիկ
 մայրերը (матрицы). երկրորդ, այստեղ խօսեցայ մի գերմանա-
 ցի տպարանագետի հետ, որ այդ մայրերից թափել տայ տա-
 ռեր և առանձին հայոց տպագրութիւն կարգէ, և տեսայ որ
 այդ կերպով մենք աւել հեշտ և յարմար կարող ենք տպել մեր
 վաստակները: Տեսնում եմ, որ քու երեսը սպումնում է. դու
 վախեցար, որ էլի փող է պահանջվում, հա, անպատճառ պէտք
 է փող. առանց փողի բան չի յառաջանալ. ոչ ոք մեզ չի օգնիլ.
 մենք պիտի հարթենք մեր ճանապարհը, կատաղաբար պիտի
 մարտնչենք ամեն դժուարութեանց և արգելքների հետ. աղքա-
 տութիւն, զրկանք, հալածանք, տառապանք պիտի լինի մեր
 բաժինը. օգուտ ոչինչ, վարձատրութիւն ոչինչ: Ազգը մեզ փող
 չի տալ, մենք մեր քրտնաջան վաստակի արդիւնքը պիտի
 թափենք նոցա համար գրքեր տպելու, հայը մեր աշխատու-
 թեանց գին չի դնիլ. նա կը կարդայ մեր գրուածքը այն նպա-
 տակաւ որ կարողանայ գտնել մէջը սխալ, որ ծաղր ու ծանակ
 անէ մեզ. այս ամենը մենք պիտի յանձն առնունք անտրտունջ:
 Մի ուրեմն, ապշիլ, եթէ ես պը. Նազարեանցին անուանեմ
 շահասէր, անձնասէր և քարասիրտ. նա ուզում է ազգի մէջ հչ

ջթէ ազնիւ իղէաներ տարածել, այլ իւր գրքերը. նա պահան ում է ազգից ոչ լուսաւորութիւն, այլ պատիւ, փող. այդ բա-- նին էի, եւս եւ կ'լինիմ միշտ ներհակ. ոչինչ եւ ոչով չի կարող հաղտեցնել ինձ նորա հետ, քանի որ այդ տեղ էի՝ երես առ երես ներհակում էի նորան. այժմ եւ առյապապ կ'պատերազմեմ գրով: Հիմի այսքան բաւական է. ձմեռը ես մեծ յոյս ունիմ քեզ հետ տեսնուել, այն ժամանակ Աստծով երկար կ'խօսենք: Փոքր ինչ քննենք քու թարգմանութիւնը. նախ եւ առաջ պէտք է ասել քեզ, որ դու աններելի տառապիսիներ ես անում, որոնց համար ես քեզ (եթէ վարժապետդ լինէի) անճաշ ու անընթերիք կ'թողնէի. շատ անգամ ը-ի տեղ դնում ես ռ, ը-ի տեղ պ կամ փ, երկրորդ՝ կուր զկուրայն հետևում ես եւ ստրկանում ես պր. Նազարեանցի քերականութեանը, որ միանգամայն հակառակ է հայոց աշխարհարաւ լեզուի օրէնքներուն, որ գուցէ մոնի սովորութիւն եւ ստանայ քաղաքականութիւն, բայց դորա ֆլաստ- ները խիստ մեծ են. Նազարեանցը լեզուագէտ է, կամ աւել լաւ ասել՝ բառագէտ է, բայց մեծ սխալ կ'լինի անուանել նո- րան լեզուաշէն կամ հեղինակ. նորա լեզուն դժուարաշարժ քօթով է. կենդանութիւն, խաղ, գարմոնիա մի. պահանջի նորա անարուեստ եւ կոպտատաշ գրիչից: Ես մի ժամանակ փոքր ինչ բան գրել էի նորա մասին, յետոյ փոշմանեցայ եւ թողի, չու- դարկեցի քեզ. թէ գտնեմ այն նամակը՝ կ'ուղարկեմ. այնտեղ կ'իմանաս իմ նորա վրայ ունեցած կարծիքը: Եթէ ուզում ես իմ խորհուրդը լսել՝ ես քեզ կ'ասեմ, որ թարգմանելու կամ գրելու ժամանակ (տպելու առարկաները) դու երեւակայէ, որ առաջդ կանգնած կամ նստած է մի անուսում հայ վաճառա- կան, որին պէտք է յայտնել մտքիդ խորհուրդները. եթէ այդ կանոնին ճիշտ հետևէի՝ հաւանական է որ այս պարբերու- թիւնը այսպէս չէիւր յայտնիւ. «Միբար լի դառը տրտմութիւ- նով, բայց առանց նախանձի նայում էր ծերունին իւր նոյն- պէս ծերացեալ կնոջ հետ հարուստ հագնված անցնող մարդիքի եւ կանանց վերայ, որոնք մօտ գիւղերից գնում էին եկեղեցի»։ — Խեղճ հաւերը իր պառաւ կնկայ հետ մղկտած սրտով նա- յում էր... Լայն թէ ասէիր, աւել հայկաբանութիւն (նոր) կունենայիր իմ կարծիքով. դարձեալ՝

«Մաստիկ կռիւների ժամանակը Մ. ընկել էր մեծ պարտքերի մէջ, նորանից էլ յետոյ խաղաղութեան մէջ մի սաստիկ հրդէհ, որը սկսվել էր դրացիի տունը այրել եւ աւերել է եւ Միւլլէսի բոլոր կայքը—Աւել հայերէն կ'լինէր, թէ այսպէս ասէիր, «Քանի որ քշում էր կռիւը, Մ. խղզւում էր պարտքի մէջ. յե- տոյ որ խաղաղութիւն եղաւ կամ իլաւ՝ տունը կրակին տուեց

ու ունեցած չունեցածը կորաւ գընացո՛ւ—Այս կերպ թարգմանութեան խիստ հմուտ են Գաղղիացիք, փորձի համար կարդան Ֆլեօուիվալի թարգմանութիւնը Խորենացիի պատմութեան:

Մենք պէտք չէ շինենք լեզու. լեզուն կայ, և այնքան պատրաստած և կոկած է ազգի բերնումը, որ առանց դժուարութեան կարող է մեր գաղափարները յայտնելու. ինչպէս որ ճարտարապետի գործն է պատրաստ նիւթերից մի շինուած կանգնեցնել, և ո՛չ նոր ՚ի նորոյ բար տաշել, ծառ տնկել, որ բնի և ատաղձ ստացուի, այնպէս էլ մենք գրողներս ջանք պիտի դնենք հաւաքել ծակուծուկերից ազգային, կենդանի, խաղացկուն պարբերութիւնները և նոցանով կամ նոցա կազմութեանը հետեւելով շինել ամբողջ յօդուածներ, գրքեր: Զգիտեմ ձիւ, բայց խիստ լաւ ասաց մինը, աւել հեշտ է երեսի վրայ ձգած սեպհական պարտէզը վերանորոգել, քան թէ անապատ դաշտումը նոր պարտէզ շինել: Այս բոպէիս միտս չի գալի մի բանի այդպիսի պարբերութիւններ, որ, հաւատան, կարող էին միանգամայն հաւասարակշիռ լինել լուսաւորեալ ազգաց դարձուածներուն, զօր. խօսքը՝ արեւէ անցած *опытней*—չի՞ ցոյց տալ որ հայը գիտէ կարճ խօսքով ձևացնել իր միտքը: Բայց ձիւ կ'առնու յանձնը քրքրել այդ դարեւոր փոշին և միջից ժողովել երեսի վրայ ձգած մարդարիտները: Ախվերդեանի պէս մարդիկ խիստ սակաւ են, նոցա պէսներին գին դնել չենք ուզում, մենք ուշադրութիւններ դարձնում ենք դէպի նա, ով որ ինքն է հրատարակում իր հռչակը. մեզ անյայտ է պարկեշտ քանքարը լոյս հանել:—Տխրալի՜ խորհրդածութիւն: Առարկայից հեռացայ. ինչպէս որ խնդրում ես՝ ես ուշադրութեամբ կ'կարդամ քու թարգմանութիւնը և հարկաւոր տեղերը կ'ուղղեմ, և... կ'տպեմ:

Ոսոքս կտրում եմ. քեզանից աւել նաև պիտի գրեմ Թիմուրեանին, Սուլթան-Շահին և ծնողացս. ամբողջ երկու ժամ անընդհատ գրում եմ քեզ. թէև քեզ հետ խօսելը ինձ խիստ հաճելի է, բայց պէտք չէ զրկել ուրիշներին էլ:

Մնաս բարով.

Մնամ բարեացակամ և հոգեհարազատ եղբայր քո
Ռ. Պատկանեան

7

Ս. Գ. Բուրգ. 18—55

IX

Սիրելի եղբայր Քանանեան,
Շատ կարելի է որ դու շուտրած մնացած լինիս տեղու-

մըդ—ինչո՞ւ այսքան ժամանակ քու վերջի գրից, այսինքն դեկտ. ից, պատասխանը ուշացրի, շատ կարելի է որ մեղադրում ես էլ, 'ի հարկէ ես մեղադրելի կ'լինէի, եթէ նամակդ ստանալով՝ իսկոյն չշտապէի պատասխանը գրելու, բայց այն նախ և առջ ընկել է տիկ. Աստաֆիեւայի տնտեսուհիի ձեռք, որ 10 օր պահել է մօտը (ասում է որ մոռացել է ամենևին) և մի պայծառ օր բերում է հազար չքմեղութիւններով՝ թէ ահա ձեզ նամակ։ Ես ինչպէս հարկն էր եղեցի գլուխը. յետոյ գանգատեցի Նիկոլեայի մօրքրոջ։ Ահա պատասխանիս ուշանալու պատճառը։ Այսքան ժամանակ ես քեզ ուրախացնում էի. հիմի միտք ունիմ փոքր ինչ տխրացնել։ Տառերը, ինչպէս անցեալ նամակումս գրել էի՝ պատրաստ էին և մեր տարաբաղդ Գ. Ք. սկսուել էր կամաց կամաց շարուելու. բայց պատահմամբ նկատեցի որ ա տ ւ ն տառերը իրանցից խիստ հեռու պահում էին ուրիշներին, այնպէս որ կարելի էր միւս վանկը ուրիշ բառ կարծել պա սէք կայն. ճարս կտրած հազար չարչարանքով յետ ուղարկեցի տառերը, որ նորից նոր թափեն 12,000 ա. 8,000 տ 12,000 ւ 3,000 նւ. կ'շանակէ մի շաբաթուայ աշխատանք է։ Այս դեռ ամենը չէ. ես քեզ գրել էի որ մի պր. ինձ հատուց 30-ի մօտ մանէթ. բայց այդ տեղ ես փոքր ինչ սխալուեցայ. ասն ինչու. ահա ինչու. քեզ նամակ գրելուս նախընթաց երեկոն ես այն պարոնի մօտ էի և խնդրեցի այդ գումարը. նա ինձ ճշգրիտ խօսք տուեց որ յատկապէս միւս օրը ժամը 6-ին կարող եմ նորանից ստանալ խնդրածս, ես արդէն ստացած կարծեցի և քա պуцаго шикы գրեցի քեզ որ արդէն ստացայ և քեզ միամտեցրի։ Միւս օր գնում եմ մեր յարգելիի մօտ. ի՞նչ տեսնեմ. մեր պարոնը միանգամայն երեկուայ մարդը չէ. ո՛չ խօսելն է բանի նման, ո՛չ պատասխանելը. ես կողքից դէսից դէնից միտը ձգեցի երեկուայ խոստմունքը. куды! լսել անգամ չի ուզում. ի՞նչ խօսքս ձիգացնեմ, ինչպէս եկել էի, այնպէս էլ գնացի—այսինքն դարտակ։ Եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն ասացի մտքուս. ահա այդ անցքի ազդեցութեան տակ գրում եմ այս նամակը։ Նիկոլեային բան ասել չեմ համարձակում, պատճառ որ նորան միանգամայն միամտացրել էի, որ գրաշարի փողը ես կը հատուցանեմ, նմանապէս և տպարանին և թուղթի վարձը՝ յուսալով այն պարոնի վրայ։ Հիմի ի՞նչ գաղափար պիտի ունենայ նա մեր Հայերու վրայ, եթէ տեղն 'ի տեղ ասեմ նորան այս բաները. մանաւանդ որ Միրզոյեվի արարմունքից յետ նա փոքր ինչ սառեցաւ հայերից և նոր հայ տեսելիս կամ նոցա հետ ծանօթանալիս՝ ինձ պարտաւորում է նոցա ազնիւ վարմանց վրայ պատասխանատու լինել. եթէ բանը տեղով յայտ-

նեմ նորան 'ի հարկէ նա չէ չի ասիլ, կ'տայ ինձ այդ թշուառ գումարը: Բայց ինչպէս պնդացնեմ երեսս և նորից ծանրութիւն լինիմ խեղճին, որ առանց տրտունջի իւր գումարի տոկոսով ինձ ամեն բանով ապահովացնելից յետ՝ դեռ պիտի հոգս տանէ իմ աշխատութիւններս տպել. ինչո՞ւ. միթէ 10 տարի է քուս մեր բարեկամութիւնը. միթէ վստահ է, որ մի օր ես նորա երախտիքը հազարապատիկ պիտի վարձատրեմ. միթէ իմ ազգակից Հայն է. միթէ Ռօտշիլդի ժառանգն է. միթէ նա՝ ինչպէս երիտասարդ՝ չէր կարող այդ փողը իւր զուարճութեան համար գործածել և միևնոյն ժամանակ—լաւ մարդ կոչուել աշխարքիս երեսին: Ի՞նչ կը հրամայես ասել դորանից յետոյ. գովէ՞լ մեր հայերին. բայց զի առաքինութեանը համար թողնենք, թողնենք էս տխուր և զգուշի ճշմարտութիւնները:

3 տարուայ ճամբորդութիւնից յետ դարձաւ Նիկոլեաի փեսան Նապոնեաից, ուր «Դիանա» նաւով (որ խեղդուեցաւ) Ռուսերը էքսպեդիցիա էին ուղարկել. այժմ մեր (լսի՛ր մեր եմ ասում) տանը ուրախութիւնը կրկնապատկեցաւ. օր չի անցնում որ նոր նոր անձինք չի տեսնեմ և նոր նոր համբաւներ չի լսեմ. ես քեզ արդէն գրել էի, որ ծանօթացայ (թէ և ոչ այնքան մօտ) Գոնչառովի, Դանիւլսկիի, Պլոնսկիի հետ, այժմ նաև Մալքովի և Զօտովի հետ, որոնք պր. Լօսելի սերտ բարեկամներն են. մի օր ես կը գրեմ նոցա վրայ իմ կարծիքը. հիմի այնքան միայն կ'ասեմ որ խիստ խելօք և ազատ մտածմունքով մարդիկ են, բաց'ի Մալքովից, որ փոքր ինչ նուաւտացաւ տէրութեան առաջ իւր շողորորդ գրուածքներով, բայց ինչպէս ինքը ասում է, որ ստիպուած է արել այդ ամենը—եթէ գալու միտք ունիս՝ խնդրեմ քանի օր առաջ իմացում տաս, որ ես հարկաւոր կարգադրութիւնները անեմ: Իզմիրովը քեզ բարև է անում. նմանապէս Նիկոլեան: Ինձանից շատ բարև արձաւ ամենքին: Անցեալ անգամ գրել էի՛ր որ միւս շաբաթ (այսինքն անցեալ) փող կ'ուղարկես. ես քեզ իմ յոյսերովս միամտեցրի. բայց ինչպէս տեսնում ես, այժմ աւել քան թէ երբ և իցէ կարօտ եմ փողի, եթէ այնքան մեծահոգի կ'լինիս և կը խնայես ինձ Նիկոլեաի կարծիքումը՝ օգնէ գոնէ 25 մանէթով. թէ չէ՝ գրէ՛ հէնց առաջի սուրհանդակով քու վճռական հաւն և չէ՛ն, որ ես յաջողակ բոպէ ընտրեմ և երեսս կարմրաց-

նելով՝ Տրեֆանովին յայտնեմ ներկայ դրութեանս իսկական պատճառները:

Մնաս բարև. անհամբերութեամբ մնալով պատասխանիդ Մնամ միշտ քեզ համար հաւատարիմ բարեկամ

Ռափայէլ

17 Դեկտ. 1855 Ս. Պ. Բուրգ.

Սիրելի եղբայր Գէորգ.

Քու և Թիմուրեանի նամակները և 8 մանէթը ստացայ ուղիղ 7 օրից յետ ձեր ուղարկելից. ինչ է այդպէս ուշանալու պատճառը չգիտեմ. երևի դուք գրելից յետ մի քանի օր մօտերըդ պահել էք ծրարած գիրը. ինչեքիցէ՛ էգուց պր. Իգմիրեանը դուրս է գալու. խնդրեց որ ձեզ նամակը գրեմ. ժամանակը փոքր է չեմ կարող միտքս ժողովել և գրել ձեզ ինչոր ժամանակ ժամանակ ուզացել եմ հաղորդելու կարճ ի կարճոյ կ'ասեմ ինչ որ այս րոպէիս միտքս կընկնի: Պր. Իգմիրովը, հաւանական է որ, ձեր նամակը ստացած լինի, բայց ինձ այդ մասին բան չաւաց. ես էլ չի հարցրի թէ՛ ստացել է, արդեօք, ձեզանից մի լուր. ես գիտեմ որ, երբ որ նա գայ այդտեղ, դու առաջի պարտաւորութիւնդ կը համարես նորան առաջարկելու Ֆրան բանը և գիտեմ որ, եթէ Թիմուրեանցն էլ քեզ հետ միասին ներգործէ՛ այդ ժամանակ մենք մեր ցանկութեանը կ'համանենք: Պր. Իմիրեանցը ազատ գլով Քաթանեանցին ժանգոտ փութած և չար աղդեցութիւնից՝ հեշտիւ կը համոզուի ձեր բարի կամքով և խօսքերով. իհարկէ այն ստորագրութիւնը, որ դեռ պիտի լինի՝ լաւ է. բայց այս առձեռն պատրաստ 150 մանէթը շատ և շատ կ'օգնէր մեզ մինչև այն ժողովուելը. այդ ժամանակ ես կարող էի 1¹/₂ թերթ դուրս տալ ամեն նուագին, պատկերազարդ և գինը ամենեկին չի փոխել: Ես յաջողակ դիպուած ունիմ օրագիր դուրս տալու. ես ուզացի պատրաստած խնդիրքս և պօզդրամմաս տալ Ա. Լ. նախարարին. բայց զարհուրեցայ այդ ձեռնարկութիւնից. վնյ թէ միանգամայն անօգնական մնամ, ամօթով և խայտառակութիւնով պատած. թողի Այժմ ինձ առաջարկում է իմ պռօֆէսորը Բէրոյեվը Գ. Ք. պարբերական անելու աշխատել. նմանապէս ես չեմ ուզում, վախենում եմ 8 մանէթ 6 ամիսը ստանալով բան չի ծաղկիլ: Ծանկութիւն շատ՝ հնարք քիչ: Հնարն էլ կ'ունենանք, եթէ բերաններս չի բանանք և չի քնենք: Դու ինձ ասում ես ճշտութիւն ճշտութիւն, ճշտութիւն. ես քեզ պատասխանում եմ օգնութիւն, օգնութիւն, օգնութիւն:

Եզրայր Քանանեան.

Յոյս առ Աստուած ողջ և առողջ հասած կ'լինիս տեղդ: Ուղարկում եմ Վարդանի թաղման շարունակութիւնը. խնդրեմ՝ դուրս գրել տուր և յետ ուղարկիր սկզբանը հետ: Բարեւ արեւ ինձանից ամենին: Քեզ բարեւ են անում քու ամեն ծանօթները՝ թէ հին թէ նոր: Աննա Նիկողայեւնան խիստ ցաւում է քու տկարութիւնդ. նա չէր իմանում որ դու դուրս ես եկել. այն օր ինձ խնդրում էր որ քեզ հրաւիրեմ պարոն Բիրշեֆթի մօտ երաժշտական երեկոյ. եթէ ոտդ ուշվմատիղմ ստացել է՝ ասաց որ իմացում տաս, նորան մարդը ունի պատուական ճարի ունեցեալ, որ խկոյն կ'փարատէ:

Քու Ռափաէլ

Հէնց այս րոպէիս գնում եմ պր. Սուլթան-Շահի մօտ խնդրելու քեզ յայտնի առարկայի մասին. տեսնենք ի՞նչ կ'յաջողէ վերին խնամքը:

Մուսցել էիր ածելիներդ:

Ամենասիրելի բարեկամ

Մեծ ցնծութեամբ, ուրախութենիցս սիրտս թնդալով մի անգամ քեզ իմաց էի արել, թէ այժմ կարող ենք սկսել այն, ինչ որ իմ և քու ազնիւ խորհրդածութիւնների (երեմն) պլանովն էր: Բաւականին շատ ժամանակ անցնելից յետոյ թախկացրիւ ինձ նամակովդ թէ «թէ և խոստմունքէս չեմ հրաժարվում, բայց սպասէ x ժամանակով», այսինքն երբ բերնէս ատամներս կը թափին, միտքս կը հոգնի, հոգւովս անգամ կ'զառամանամ: Վատ առաջարկութիւն չէր արածդ, եթէ 19-րորդ դարու մարդիկն ևս լինէին մեր երանելի հայրապետներու նման երկարաւուրք: Բայց դու հրամայում ես, ուրեմն կատարելը կարի հարկաւոր է: Կ'սպասենք քամիին, տեսնենք թո՞ղ շարահի ծագից պիտի փչէ մեզ: Մի թշուառ գիրք էի ղրկել քեզ, բաւականին ծանր պայմանով տպելու, հետն էլ մի անկեղծ նամակ: Նամակս մեկնեցիր բոլորովին հակառակ խորհրդով. փոքր մի կսկծեցուցիր ինձ: Բայց ի՞նչ վընաս: Ո՞վ կսկծեցուցած չէ ինձի, որ դու փոքր մի մարդասիրաբար շարժէիր հետս: Քու վարմունքի այդպիսի ուղղութիւն ստանալը ինձ համար ոչինչ զարմանալի չէ, ըստ որում էմիւնից endosmosi և exosmosi օրէնքով ուրիշ զգացմունք չէիր կարող ծծել: Հնացած Բայրօնիդ:

Ուղարկում եմ այս մանէթը, որ անպիտան աշխա-

տութիւնս զրկեա ինձ առանց տրտունջի: Նամակիս շատունակութիւնը երես առ երես կ'իօսենք:

Յտեսութիւն շուտ. Գեղ միշտ սիրող

Ռ. Պատկանեան

Սիրելի եղբայր Գէորգ

Գու նամակը ստացայ, Սանասարեանին վերաբերեալը տարի նորան տուի. քանի որ նորա տանն էի ոչինչ չի լսեցի նորա բերանից: Դուրս գնացի, և մինչև այսօրս սպասեցի բայց նա ոչինչ բան չասաց ինձ. ես աշխատեցայ խօսակցութիւն բանալ՝ նա (թերեա ինձ այնպէս թուեց) ոչինչ չէր հասկանում, թէև քաղաքավարի և մարդասէր էր: Ես կարծում եմ որ նա բան չգիտէ կամ մոռացել է: Զարմանալին այն է, որ քու նամակի մասին ոչինչ չասաց, թէ դու ինձ համար խնդրում ես: Ես քու յիշած օճաչիկից բան չի հասկացայ. դու ինձ երբեք այդ մասին բան չես գրել, ապա թէ ոչ՝ ես իսկոյն կը տեղեկանայի և քեզ կը միամտեցնէի. քու խօսքերը ինձ անհասկանալի երևեցան: Բայց Բեքնարի մօտ գտնուած նամակի մասին ես շատ չափիչեցի փողոցները, գնացի նաև адресный стол-ը, այդպիսի մարդ չի կար, բիրտումն ես գնացի ինքս, շատ անգլիացոց հարցուցի՝ ոչ ոք չէ ճանաչում: Եթէ մի տեղեակ բան գրես՝ կարող ես աներկմիտ լինել, որ խնդիրդ անկատար չեմ թողնիլ:

Մնամ միշտ յարգող քեզ Ռափայէլ:

Այս նամակն, խնդրեմ, քաղաքական սուրհանդակով հասցնես Նաղարեանցին՝ ստացած իսկ օրդ: Կարող ես կարգալ. գաղտնիք չկայ, գոնէ քեզանից:

Վարդանս ուղարկեցի՞ր Թիֆլիզ Կոռնիլի հրատարակողին, ինչպէս որ խնդրել էի. հաւատացի՞ր որ մեծ կարիք ունիմ, և չգիտեմ ինչպէս պիտի անցուցանեմ այս օրհասական յունիսն և յուլիսն: Թէկուզ հաւատած, թէկուզ ոչ, այժմ մի հին սերտուկով և վարտիքով եմ մնացել. իմ խնդիրը դու միանգամայն անտես աքիբ. 6 ամիս անդադար յիշեցի իմ կարիքս բոլորը ինչ ունէի, ծախեցի: Օգնութիւն ինձ ի տանէ եկեսցէ, ապելով մնացել եմ տարակուսած:

Ամենասիրելի եղբայր և բարեկամ,

Հանգամանքների ձախողակ ընթացքովն մենք, ահա քանի

տարի է, որ բոլորովին անգոր ենք մի պատիկ, առաւել քան թէ պատիկ—հնչին մի բան չենք կարողանում գլուխ բերելու, թէև երկուսիս կողմից ևս պակաս չէ՛նք ջերմեռանդութիւնը և ոչ ցանկութիւնը դէպի բարին: Ի՞նչ ասել կ'ուզէ, որ պարագան հզոր է ամեն մարդկային զօրութենէն, թէև լինէր այդ ամենագեղեցիկը, բարոյականը: Պէտք է խոնարհիլ, բայց ոչ ընկճուել, ոչ վհատել: Նղբայր, դու ինձ առաջարկում էիր տեղ ունենալ Լազ. Ճեմ. մէջ, թէկուզ առաջին անգամ հնչին վարձատրութենով, բայց, ինչպէս ասում էիր և ինչպէս ես չէ չէի պատասխանում քեզ, պէտք է սորանով մի բարոյական կապ ունենալ ազգի հետ և այնուհետև, ըստ կարեաց ազգիլ նորա վրայ, ի հարկէ, գրականական միջնորդութեամբ: Ո՛ւր է այդ տեղը (պաշտօնը), որ միմիայն քու ձեռքից կարող եմ ստանալ. ինչո՞ւ լուռ ես այսքան ժամանակ: Անցեալ տարի ես աւարտեցի ընթացքս, ստանալով ներգործական ուսանողի վկայագիր և իրաւունք. դու ասացիր, պէտք է կանգիտաթուփիւն, այս տարի, առ 'ի չգոյէ պարապման, պարապեցայ առարկաներովս, և ստացայ քու այդքան յորդորանքիդ պատուը: Այժմ ի՞նչ ունիս խոչընդոտն ինձ ցոյց տալու, որ այսուհետև ես չեմ պէտքական ազգիս: Նղբայր, դու ինձ ճանաչում ես այնքան, որքան և ես ինքս ինձի. ուրեմն գիտես իմ գիտութեան աստիճանը. հայկական լեզուի վարժապետ և վերակացու լինելու իրաւունք լիովին ունիմ, և դու կարող ես յուսալ իմ ջերմեռանդ պաշտօնակատարութեան վրայ, այսուհետև ի՞նչ է քեզ արգելք ինձ հրաւիրելու քու իշխանութեան տակ: Էլ չեմ ասում այն, որ պր. Նեվեռովի քեզ հետ ունեցած սերտ բարեկամութիւնը շատ պիտի օգնէ ցանկութեանդ, եթէ միայն զալս ցանկալի էր քեզ: Մոլորուած կեցել եմ: Նղբայր, վարժատանդ անցերը ինձ անյայտ չեն. հաւատացիր ինձ, որ ես ևս քեզ այնքան պէտք եմ, որքան և դու ինձ. պարծանք չերևի ասածս: Գալով քու ազգեցութիւնը, քու ժողովրդականութիւնը մէկ մէկով կ'աւելանայ, սուտ չեմ ասում: Գոնեա ինձ գրէ քու անկեղծ խոստովանքդ, թէ էլ ի՞նչ երկիւղ կամ երկմտութիւն ունիս. սպասեմ, թէ յոյսս կտրեմ: Գուցէ դու ինձ խորհուրդ կուտաս մագիստրոսութեան քննութեան պատրաստուելու, որի համար 'ի հարկէ, պէտք է գոնէ ամբողջ մի տարի. եղբայր ցանկութիւնդ և խորհուրդդ ես կ'ընդունեմ ինչպէս ամենաբարին և ամենազնիւն, բայց և դու լսէ իմ չքմեղութիւնը—յոգնե՛լ եմ. տո՛ւր փոքր մի ժամանակ շունչ առնելու. յետոյ ես ուրախութեամբ, նոր ուժով կ'ըսկսեմ ընդմիջուած գրադմունքս:

Ուղարկում եմ քեզ այս ձեռագիրն, որն նուիրած է

կայսրորդուն: Թէև ես սրա համար ստացել եմ կայսերական
զանձարանից 150 մանէթ, որ տպէի, բայց տարուայ ապրուստս
և մօրս այստեղ գալը, մօտս կենալը—ինձ մի դժուար հանգ-
մանքի մէջ դրաւ միսնելու այդ գումարը, քեզ յայտնի է, որ
այս տարի ես գրեթէ ոչինչ արդիւնք չունէի, բացի Նազ. 40 և
Էնֆիաշեանցէն 50 մանէթն: Բնակարան, ուտելիք և ուրիշ կե-
նաց պիտոյք ձրի չեն տալիս այստեղ: Բայց ինձ խոստացած
է, երբ տպած օրինակն առաջարկեմ կայսերական գերդաստա-
նին, ստանալ դրամական վարձ և պարգևք: Տպել այժմ չեմ կա-
րող. բայց տպել պէտք է: Ես քեզանից ինչպէս մի մեծ բարե-
բարութիւն եմ խնդրում, թէ քեզ անտանելի բան չեմ լինել,
սրա տպի վրայ 55—65 մանէթ, այսպէս հաշուելով. Գիրքս իմ
կարծիքով, պիտի բաղկանայ 5 թերթէ. իւրաքանչիւրը համ-
բելով 11 ական ուրբի—55. հարիւր օրինակի համար պէտք է
500 թերթ, այսինքն մի ստօփա, որ ամենալաւը պիտի աժի 10—
15 մանէթ. անհ բոլոր միխսը: Եթէ գտնես մի մարդ, որ կա-
մենայ թուղթը տալու, թող տպէ իւր համար որքան օրինակ
կամի. ես արգելք չեմ անիլ, ինձ միայն պէտք է 100 օրի-
նակ և ոչ աւելի: Ես յուսամ որ խնդիրքս անտես չես անիլ,
այսինքն այսպէս կամ այնպէս, ինձ դրական պատասխան կու-
ղարկես. բայց գլխաւորն այն է, որ պէտք է շուտ սկսել և աւար-
տել, մի գուցէ 1000 ամսկից ուշանամ:

Նղբայրդ ինչո՞ւ ինձ պատասխան չի գրեց, կամ ինչո՞ւ չի
գալիս կանդ. քննութեան համար: Քերովրէի ասելովը, դու էլ
իբր թէ մտադիր էիր գալու, հըր է, երբ:

Ամենին շատ բարև. 4 եղբարցդ, Սիմեօնին, Քաւթարաձէին
և ամեն ծանօթներին:

Ակնկալելով պատասխանիդ
մնամ ամենախոնարհ բարեկամ քու Ռափայէլ